

С. ЗЛУПКО

НАУКА ПРО ОРГАНІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ І ДОВКІЛЛЯ

Передумови виникнення екогомології

Об'єктивними передумовами виникнення науки екогомології стало загострення ситуації, пов'язаної із взаємодією людини і довкілля. Адже саме виживання людини залежить від стану навколишньої природи, з якої вона черпає блага для свого існування. Тому проблема органічності розвитку людини і довкілля є такою ж давньою, як і сама людина. Однак наука, яка вивчає закони такої збалансованості, сформувалася лише в останні десятиліття ХХ століття. 15 років тому автор цієї статті вже виступав з обґрунтуванням необхідності розвитку екогомології та викладом її засадничих ідей (див.: Вісн. АН УРСР. — 1987. — № 5. — С. 70—76). Тож сьогодні цікаво простежити еволюцію його поглядів, дізнатися про те, як відбувається становлення нової науки і вироблення її інструментарію.

Розвиваючись, людина неухильно нагромаджувала знання про навколишню природу, збагачувалася досвідом взаємодії з нею. Та, на жаль, ця взаємодія ставала дедалі згубнішою для довкілля, і в індустріалізованому суспільстві природа фактично перетворилася на об'єкт жорстокого руйнування й нищення. Нині ці процеси набрали справді загрозливих масштабів. Ставши геологічною силою і необмежено посилюючи антропогенний вплив на довкілля, людство саме опинилося в умовах планетарної кризи. Власне, це і спонукало науковців до пошуків шляхів, механізмів і засобів забезпечення органічності розвитку людини та середовища її існування.

Уже в 70-х роках минулого століття деякі вчені виступили з ідеєю про створення загальної науки про взаємодію суспільства і природи. Тим часом їхні опоненти вважали аргументи на користь формування сучасної інтегративної наукової дисципліни не переконливими і пропонували проводити комплексні дослідження на основі узгодженої роботи представників наявних наукових дисциплін ¹.

Ця пропозиція не була позбавлена логіки, але фактично не містила нічого нового: такий підхід, власне, вже реалізовувався. А тому вчених не полишала думка про створення інтегративної науки про людину і довкілля. Висувалися різні пропозиції щодо узаконення єдиної науки про взаєморозвиток суспільства і природи.

Характерно, що в пошуках назви для нової науки відбилися національні традиції та підходи. Так, науку, предметом якої мала бути взаємодія людини і довкілля, в Польщі назвали «созологія», в Австрії — «созологія» і «синекологія», у Чехії — «хорологія». Антропологи вживали терміни «антропосфера», «соціосфера» або «ноосфера» тощо ². У США робили акцент на людській екології. Та й російські, а також деякі українські вчені в останні десятиліття ХХ ст. доволі активно утверджували теорію «соціоекології».

Доводячи, що інтегративною наукою про взаємодію суспільства і природи має стати саме «соціоекологія», Г.О. Бачинський писав: «Ця наука почала формуватися на стику природничих, суспільних і технічних дисциплін майже одночасно у багатьох розвинених

країнах. Для її визначення часто вживалися різні назви...»³. Втім, ці терміни не дістали достатнього поширення, оскільки, на думку Г.О. Бачинського, здебільшого відображали лише якийсь один з аспектів проблем гармонізації взаємин між суспільством і природою або були надто громіздкими. В останні десятиліття радянського тоталітаризму українські соціоекологи активно відстоювали назву «соціальна екологія», яка нібито ввібрала в себе всі попередні визначення науки про суспільство і природу. Скоріш за все ця позиція пов'язана з тим, що згідно з матеріалістичними законами в центрі уваги такої науки має бути взаємодія суспільства і природи. При цьому якимось залишалася осторонь тема людини. Тобто виходило, що існує середовище суспільства, а не індивідуума як такого. Тим часом саме людина є органічною складовою природи, тоді як суспільство виступає щодо природи зовнішньою структурою. Це істотний момент.

«Проблема в самій людині, а не поза нею, — зазначав керівник Римського клубу Ауреліо Печчеї, — тому і можливе її вирішення, пов'язане з людиною»⁴. Отже, поступово сформувався підхід, в основі якого — розуміння органічності людини щодо навколишньої природи. А звідси — пошук адекватних методичних підходів до розв'язання проблеми «людина — довкілля», а водночас — і до формування понятійного апарату науки, яка б якнайточніше відповідала поставленій проблемі.

Так з'явилася назва «екогомологія», що складається з органічно пов'язаних, взаємодоповнюваних понять: Oikos — дім (середовище), homo — людина і logos — наука (вчення). Отже, екогомологія — це природолюдознавство, точніше — наука про органічний розвиток людини і довкілля, про динаміку їхньої взаємодії.

Фундаментальною засадою цієї динаміки є те, що, як зазначав американський еколог Ю.Одум, «людина і природа становлять єдність»⁵. Однак у цій єдності активним елементом є людина, вона зазнає впливу довкілля і відповідно діє на нього, постійно черпаючи звідти потрібні їй для життя речовини. Принциповим є також те, що між живою і неживою природою відбувається обмін, існує органічна єдність біологічного і психологічного. Все це створює великі можливості для розвитку екогомології як науки, здатної сприяти поліпшенню життя людини і стану довкілля.

Ці та подібні аспекти залишалися за межами матеріалістичних детермінацій, які не могли повною мірою враховувати духовні, етнокультурні, національні та інші джерела гармонізації взаємодії людини і довкілля. В умовах розвитку високих технологій і формування інформаційного суспільства національні, морально-етичні та інші чинники у взаємодії людини і довкілля не тільки не втратили свого значення, а, навпаки, на тлі трансформаційних процесів, подолання класових підходів і орієнтацій відіграють дедалі більшу роль. Екогомологія має справу з цілісною людиною, з її тілом, духом і душею, загальноцивілізаційними і національно-етнічними системами.

Людина і довкілля — це не сума доданків, а органічна єдність макро- і мікрокосмосу. В системі цих координат розвиваються зміст і функція екогомології — науки про органічність взаємодії людини і довкілля. Це особливо важливо розуміти в умовах надмірної глорифікації і, сказати б, ідеалізації концепції сталого розвитку. Її прийнято у 1992 р. на конференції у Ріо-де-Жанейро, а нещодавно вона набула нового наповнення на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, що відбувся у вересні цього року в Йоганнесбурзі. Ця концепція оперує категоріями збалансованості виробництва і природних ресурсів, передбачає збереження довкілля з допомогою цінних, правових та інших механізмів проведення державної та глобальної політики. Однак вона не може враховувати численні національні традиції, специфіку кожного конкретного природного середовища, ті глибинні зв'язки, які еднають той чи інший соціум з його довкіллям. Тому

можна погодитися з думкою про те, що концепція сталого розвитку з її наповненням застосовна лише для земної цивілізації загалом⁶.

Що ж до екогомології, то вона здатна використати всі наукові й культурні надбання, національну та етнічну специфіку для органічного розвитку людини і довкілля, сприяти не тільки обмеженню антропогенного наступу на довкілля, а й адаптації людини до навколишнього природного середовища. Екогомологія охоплює всю вертикаль природи: від Космосу — до глибин Землі, всю складну будову людини (тіло, душа, дух) в єдиній органічній цілісності, де взаємодіють глобальний, планетарний, континентальний, національний, регіональний і локальний рівні.

Одна з істотних особливостей екогомології полягає в тому, що вона враховує всебічні прямі і зворотні зв'язки, які існують між людиною і довкіллям у процесі їх органічного розвитку. Оскільки цей взаємозв'язок помітили ще в глибоку давнину, то витоки екогомології сягають стародавніх часів. Адже ще в античному світі формувалися всі основні напрями сучасного знання про природу і людину. Зокрема, появу трактату Гіппократа «Про повітря, води і місцевості» датують 424 роком до н. е. В ньому з гідною подиву проникливістю відзначається зв'язок між людиною та основними компонентами довкілля, висловлюється думка, що від його якості залежить стан людського організму. Чимало узагальнень і тверджень Гіппократа перегукуються з проблематикою сьогодення щодо розвитку людини і довкілля.

У наступні епохи спектр тематики, яка стосувалася взаємодії людини і довкілля, розширювався, набував щоразу більшої теоретичної глибини і поелементної окресленості. Особливо плідним було ХІХ ст., коли значних успіхів досягли природничі науки. Завжди активно працювала у цьому напрямі й українська наукова думка, розвиваючись у руслі світової науки і навіть маючи в ній певні пріоритети.

Зрозуміло, що сама постановка проблеми про зв'язок людини і довкілля стала можливою завдяки успіхам природничих наук. «У світі демократична, людова історія, — писав у 1881 р. Іван Франко, — знакує новішими часами нову сильну підпору, якої не мали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготує для неї найтривкішу основу. Сей союзник — науки природничі. Їх величезний, нечуваний розвиток в другій половині нашого століття не може не стати без великого впливу на всі прочі галузі людського знання... Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізномірніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя. Наука о розвитку, котра стала таким сильним двигачем в природознавстві, перенесена тепер і в історію і, конечно, двигне й її наперед»⁷. Франко твердив, що «науки суспільні ніяким світом не можуть відриватися від ґрунту загального природознавства, бо тільки на тім ґрунті можливий їх зріст. Се й пізнали вже зразу многі передові учені...»⁸.

Серед цих учених був і талановитий український науковець енциклопедичних зацікавлень Сергій Подолинський. Ще у 1880 р. у Петербурзі він опублікував дослідження «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», перекладене згодом (у скороченому вигляді) французькою, італійською і німецькою мовами. С.А. Подолинський мав на меті з'ясувати «значення умов, що супроводять походження праці, представити найголовніші її прояви в житті організмів і вказати на наслідки споживання праці, тобто на наслідки впливу працюючих людей і тварин на навколишню природу»⁹.

Провівши всебічний аналіз взаємодії людини і природи, вчений дійшов висновку, що «... загальна кількість енергії, одержуваної поверхнею землі з її внутрішності та від сонця, постійно зменшується. Водночас загальна кількість нагромадженої на земній поверхні енергії, яка перебуває в розпорядженні людства, постійно збільшується. Це збільшення відбувається під впливом праці людини і домашніх тварин»¹⁰. «Головною метою людства при праці, — вважав С. Подолинський, — має бути абсолютне збільшення енергійного бюджету»¹¹.

Наукове обґрунтування ролі праці у збереженні і навіть нагромадженні сонячної енергії ще за життя вченого було визнане цінним відкриттям. Однак продовжити дослідження в обраному напрямі йому не пощастило: життя С.А. Подолинського обірвалося у розквіті наукової творчості. Що ж до самого відкриття, то воно настільки випереджало час, що тільки у ХХ ст. привернуло увагу вчених. І першими серед них були М.С. Грушевський та В.І. Вернадський — історик і природознавець. Якщо перший зацікавився відкриттям Подолинського з позицій генетичної соціології, то другий захопився науковим новаторством свого співвітчизника у зв'язку з дослідженням взаємодії живої та неживої речовини.

Поглиблюючи і розвиваючи енергетичну теорію, В.І. Вернадський заклав основи вчення про ноосферу. Він довів, що людина в новітню добу стала планетарною силою і здатна своїми діями руйнувати або гармонізувати природні процеси. «Людство, — писав учений, — взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. Й перед ним, перед його думкою та працею, постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємось, і є «ноосфера»... Ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. У ній вперше людина стає найбільшою геологічною силою. Вона може й повинна перебудовувати своєю працею та думкою область свого життя, перебудовувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються дедалі більші та ширші творчі можливості»¹².

Втім, людство, яке стало геологічною силою завдяки новим технологіям та енергіям, далеко не завжди використовує їх в інтересах і на благо людини.

Екологічна ситуація в багатьох країнах і регіонах нашої планети загострювалася. Стурбованість людства погіршенням стану довкілля стала поштовхом для ряду рішучих кроків. Зокрема, у 60-х роках ХХ ст. розпочав свою діяльність Римський клуб, який об'єднав учених різних країн. У 1964 р. у Парижі було схвалено Міжнародну біологічну програму, основним завданням якої стало вивчення біотичної продуктивності рослинних, наземних, прісноводних і морських, природних і створених людиною угруповань, їх раціональне використання для людських потреб.

Потім ЮНЕСКО проголосила виконання нової програми — «Людина і біосфера», що складалася з чотирнадцяти проектів. Головним її завданням було вивчення впливу господарської діяльності на стан, динаміку і корисні функції наземних і водних екосистем, на природне довкілля і біосферу в цілому. Для виконання цієї програми заснували національні комітети у 102 країнах. Протягом 1984—1986 років ефективно працювала і Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку, результати роботи якої викладені у звіті «Наше спільне майбутнє», де є розділи: «Майбутнє під загрозою», «До сталого розвитку», «Роль міжнародної економіки».

У 1988 р. створено Міжнародну благодійну організацію «За наше спільне майбутнє». Вона об'єднала понад 200 організацій у 70 державах і поширює свої видання у більш як 170

країнах. У червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на конференції ООН (на рівні керівників 179 держав) прийнято п'ять важливих документів з проблем довкілля і сталого розвитку. І, нарешті, цього року ці проблеми були в центрі уваги учасників Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі.

Усе це свідчить про усвідомлення світовою громадськістю можливих екологічних небезпек і розуміння нею необхідності наукового обґрунтування проблеми органічного розвитку людини і довкілля.

Появу кожної нової науки зумовлюють практичні потреби людства. Це стосується і екогомології. Її дослідження охоплюють надзвичайно широкий спектр взаємодій між людиною і середовищем, а також розкривають механізми, що забезпечують органічність розвитку людини і довкілля на кожному рівні функціонування екогомологічних систем.

У найбільш узагальненому вигляді екогомологічна система являє собою низку базових факторів, які не вичерпують усіх граней взаємозв'язку людини і довкілля, а лише окреслюють головні напрями забезпечення органічності їхнього розвитку, які можна покласти в основу практичної політики на всіх рівнях функціонування екогомологічних систем (див. схему).

На схемі показано як фактори довкілля, так і якісні характеристики людини. Звичайно, з погляду екогомології принципове значення має якісний стан базових елементів довкілля (повітря, вода, ґрунт, зелені насадження). Водночас дуже важливим є забезпечення адаптивних властивостей людини з урахуванням якісних параметрів середовища у їх динаміці. Адже саме адаптивні ресурси забезпечують виживання людини в екстремальних природних умовах.

Завдання практичної політики — розробляти ефективні заходи, спрямовані на збереження довкілля, придатного для цивілізованого життя. Водночас слід забезпечувати умови для оздоровлення і виховання людей, що допоможе їм якомога повніше пристосуватися до динамічних змін у природі. У виробленні адаптивних механізмів велику роль відіграють загальна та екологічна культура, екологічна освіта і поведінка. Цей гуманістичний аспект органічності людини і довкілля найповніше враховує екогомологія. Отже, вона стає одним з чинників гуманізації людської свідомості.

Останнє набуває особливої ваги в умовах активізації глобалізаційних процесів, розмивання людських цінностей і стандартизації людини взагалі, котра дедалі частіше

сприймається як уніфікована планетарна одиниця, здатна бути суб'єктом реалізації концепції сталого розвитку. А тим часом саме національне, етнічне та культурне різноманіття, як і різноманіття самого природного середовища, творить цілісність Всесвіту і забезпечує органічний розвиток людини і довкілля. Якщо знищити це різноманіття, наша планета змертвіє.

Таким чином, екогомолгія виходить з того, що саме індивідуалізована особистість є головним персонажем драми, яка відбувається між людиною і довкіллям на сучасному витку цивілізації. Екогомолгія не заперечує концепції сталого розвитку і тих засобів збалансованої взаємодії суспільства і природи, на які вона спирається, але трактує органічність людини і довкілля глибше, залучає значно ширший спектр економічних, правових, культурних, морально-етичних, етнічних та інших механізмів. Без врахування останніх неможливо забезпечити органічність розвитку людини і довкілля на глобальному, регіональному, національному та локальному рівнях. Людський потенціал з усією його енергетикою і культурним надбанням, до якого належать і новітні технології в усіх їхніх проявах, — це інструментарій, що його використовує екогомолгія.

С. Злупко

НАУКА ПРО ОРГАНІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ І ДОВКІЛЛЯ (Передумови виникнення екогомолгії)

Резюме

Загострення проблем взаємодії людини і довкілля сприяло виникненню нової науки — екогомолгії, яка спирається на наукові надбання людства, на його практичний досвід і культурні цінності. Екогомолгія виходить з того, що людина тілом, душею і духом органічно пов'язана з навколишньою природою, від неї залежить якість довкілля, впорядкованість еколого-економічних систем і умови виживання.

S. Zlupko

THE SCIENCE OF ORGANIC DEVELOPMENT OF HUMANITY AND ENVIRONMENT (the conditions of arising ecogomology)

Summary

The intensify of problems of interaction humanity and environment assisted arising new science — ecogomology, that bases on scientific humanity achievement, it's practical experience and cultural values. The foundation of ecogomology is the organic interconnection of humanbeing's body, soul and spirit with the environment. The quality of environment, the good order of ecologo-economical systems and the conditions of surviving depend on ecogomology.

© ЗЛУПКО Степан Миколайович. Доктор економічних наук. Головний науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України (Львів). 2002.

-
- ¹ [\[до тексту\]](#) Шолохов М.М. К методологии исследования системы «человек — природа». — Ростов, 1979. — С.5—6.
- ² [\[до тексту\]](#) S. Justrzyski. Nowy wzorzec ciwilizacji: ochrona ьrodowiska. — Warszawa, 1984. — S. 39.
- ³ [\[до тексту\]](#) Бачинский Г.А. Социоэкология: теоретические и прикладные аспекты. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 13.
- ⁴ [\[до тексту\]](#) Печчеи Аурелио. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1980. — С. 44.
- ⁵ [\[до тексту\]](#) Odum E.P. Podstawy ekologii. — Warszawa, 1982.— S. 473.
- ⁶ [\[до тексту\]](#) Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток — цивілізаційний діалог природи і культури // Вісн. НАН України. — 2001. — № 10. — С.17.
- ⁷ [\[до тексту\]](#) Іван Франко. Зібр. твор.: У 50-ти томах. — Т. 45. — К., 1986.— С. 79.
- ⁸ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 83.
- ⁹ [\[до тексту\]](#) Подолинский С.А. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. — 1880. — Апрель—май. — С. 135.
- ¹⁰ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 210.
- ¹¹ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 211.
- ¹² [\[до тексту\]](#) Вернадський В. Декілька слів про ноосферу // Людина і довкілля: У 2-х книгах. — Кн. 2. — К.: Заповіт, 1995. — С. 427.